

Насиров Т.

**ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛ БОЮНЧА МАМЛЕКЕТТИК КОМИТЕТ (ӨКМК)
ЖАНА СУВЕРЕНИТЕТТЕР ПАРАДЫ**

Насиров Т.

**ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ПО ЧРЕЗВЫЧАЙНОМУ
ПОЛОЖЕНИЮ (ГКЧП) И ПАРАД СУВЕРЕНИТЕТОВ**

T. Nasirov

**THE STATE COMMITTEE FOR EMERGENCY SITUATION (SCSE)
AND THE PARADE OF SOVEREIGNTIES**

УДК: 947 (470) 076

Макалада президенттик институттун калыптанышы, советтик тутумдун кыйрашы жана суверендүү мамлекеттердин түзүлүшү менен Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктешигинин (КМШ) пайда болушу тууралуу айтылган.

Негизги сөздөр: мыйзам, Президенттик институт, суверенитеттердин парады, Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктешиги (КМШ).

В статье говорится о формировании института президентства, крушении советской системы, а также возникновении суверенных государств и создании содружества независимых государств (СНГ).

Ключевые слова: закон, институт Президентства, парад суверенитетов, содружество независимых государств (СНГ).

The article talks about the formation of the institution of the presidency, the collapse of the Soviet system, as well as the emergence of sovereign states and the creation of the CIS.

Key words: law, presidential institution, State Emergency Committee, parade of sovereignty, Commonwealth of Independent States (CIS).

Коммунисттик партия башында турган СССР аттуу империяда 1988-жылы июндан баштап конституциялык реформалар жүргүзүлгөн. Натыйжада президенттик институт түзүлүп, 1990-жылы мартта СССРде президент кызматына Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин (ССКП БК) Генералдык секретары М.С. Горбачев шайланган. Союздагы болуп жаткан окуяларга карап Кыргызстанда да аракеттер көрүлгөн.

1990-жылы 24-октябрда Жогорку Совет «Кыргыз ССРнин Президенти постун (кызматын) түзүү жөнүндө» мыйзам кабыл алган. Ушул жылдын 22-30-октябрь күндөрү республиканын Жогорку Советинин кезексиз экинчи сессиясында президенттик жөнүндө маселе каралган.

Кыргызстандын Президентине көп ыйгарым укуктар энчиленген:

- республиканын аймагында жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин, конституцияны жана мыйзамдарды сактоонун кепили болуп чыгат;

- республиканын суверенитетин, коопсуздугун, аймактык бүтүндүгүн коргоо боюнча зарыл чараларды көрөт;

- республиканын ички жана тышкы саясаттарынын негизги багыттарын аныктайт;

- эл аралык аренада өлкөнүн өкүлү болуу;

- мыйзам чыгаруу демилгеси укугуна ээ болуу, ж.б.

1990-жылы октябрь айындагы президенттик шайлоо марафонунда үч талапкер - мурдагы партиялык кызматкерлер А.Масалиев, А.Жумагулов жана М.Шеримкулов катышышкан, бирок эч кимиси күткөн добушту (50%га жетпеген) алалган эмес, ушуну менен шайлоонун биринчи айлампасы аяктаган. Андан кийин шайлоонун экинчи айлампасы башталып (мында 1-чи айлампандагы үчөө талапкерликке укуктары жок болгон), ага 16 талапкер катышкан. Шайлоонун жүрүшүндө бардык саясий күчтөр үчүн шайлоонун жыйынтыгы күтүлбөгөн натыйжаны берген, анткени мурда анчалык атагы чыкпаган, ошол маалда саясатчы, Кыргыз ССРнин улуттук илимдер академиясынын президенти, 46 жаштагы окумуштуу Аскар Акаев республиканын биринчи президенти болуп шайланган.

Адегенде президенттик институт бийликтин аткаруу бутагына монтаждалган. Президент мамлекет башчысынын жана аткаруу бийлигинин жетекчисинин ыйгарым укуктарын бирге кошуп аткарган, демек республиканын өкмөтү анын жетекчилиги менен аракеттенген. Мындай абал 1990-жылдын октябрь айынан 1993-жылдын май айына (кошо) чейин уланган.

Президент өзүнүн ишмердигине демократиялык, плюралисттик коомду жана көп партиялуу саясий системаны түзүүгө, экономика чөйрөсүндө терең реформаларга жана базар-божомол экономикасынын түзүлүшүнө өтүүгө өзгөчө көңүл бурган.

Системанын кыйрашы.

1990-жылы апрелде «Жарандардын улуттук тең укуктуулугуна кол салып зыян келтиргендиги жана Советтер Союзунун аймактык бирдиктүүлүгүн зордук менен бузгандыгы үчүн жоопкерчиликти күчөтүү жөнүндө» мыйзам кабыл алынган. Ушул мыйзам тарабынан зордук менен болгон кулатууга же советтик коомдук жана мамлекеттик түзүлүштү өзгөр-

түүгө жалпы элдик чакырыктары үчүн кылмыш жоопкерчилиги орнотулган.

Аны менен бир мезгилде «СССРден союздук республикалардын чыгышы менен байланыштуу маселелерди чечүүнүн тартиби жөнүндө» мыйзам чыгарылган, ал биринчи мыйзамга каршы болгон жана СССРдин курамынан референдум аркылуу чыгуунун тартиби жана процедурасы регламентацияланган. Союздан мыйзам жүзүндө таанылган чыгуу (легальный выход) ачылган. Саясий кризис союздук республикаларда да күчөгөн. 1990-жылы октябрда Украинанын «Рух» элдик фронтунун съездинде «Украинанын көз карандысыздыгы үчүн күрөш» салтанаттуу жарыяланган, Грузиянын парламенти «Суверендүү Грузияга өтүү» программасын кабыл алган, Балтика боюнда (Прибалтика) саясий курчугандык сакталган.

1990-жылы ноябрда республикалардан союздук келишимдин жаңы варианты сунуш кылынган, анда СССРдин ордуна Советтик Суверендүү Республикалар Союзу деп атоо эскертилген. Ошону менен бир эле мезгилде Россия жана Украинанын ортосунда борборго карабастан бири-биринин суверенитеттүүлүгүн өз ара тааныган эки тараптуу макулдашууга кол коюлган. Ушундай эле маанидеги макулдашуу Россия менен Казакстандын ортосунда да болгон. Башка сөз менен айтканда республикалар союзунун параллелдүү үлгүсү (модели) түзүлгөн.

1990-жылы декабрда СССР эл депутаттарынын съезди болуп, анда Союзду сактап калуу үчүн добуш беришкен.

Жаңы союздук келишимдин долбоорун иштеп чыгуу башталган. Келечектеги союздук мамлекет жөнүндө карама-каршы үч позиция пайда болду:

1. Орто Азиядагы республикалар, Казакстан жана Азербайджан федерация үчүн деп чыгышты;
2. Балтика боюндагы республикалар (Латвия, Литва, Эстония), Грузия жана Армения - СССРдин курамынан чыгуу көз карашын карманышты;
3. РСФСР, Украина жана Белоруссия – конфедерация үчүн деген пикирде болушту.

Бул долбоорлордун талкуулоосу 1991-жылы май-июль айларында Ново-Огаревада республикалардын өкүлдөр тобунун (делегацияларынын) жолугушуусунда болгон. Өздөрүнүн көптөгөн шарттары дүркүрөгөн дискуссиялардан (талкуулоолордон) кийин республикалардын талаптары онунан чыкты. Ошентип орус тили мамлекеттик болбой калды, республикалык өкмөттүн башчысы союздук министрлер кабинетинин ишинде чечүүчү добуш укугу менен катышышы шарт, согуштук өнөр жай комплексинин ишканасы союз жана республиканын биргелешип жүргүзүүсүнө өткөн.

Жаңы Союздук келишимдин көп принциптүү жоболору бүт бойдон карама-каршылыкка жана түрдүүчө окулууга жол берген. Бирок ага кол коюу, ырасын айтканда жаңы мамлекеттик структураны түзгөн чыныгы федеративдик мамлекетке өткөндү билдир-

мек. СССР глобалдык реформанын босогосунда турган.

Бирок да андай иш болгон жок. Ошол 1991-жылы 18-нен 19-августка караган түнү СССРде Өзгөчө Кырдаал боюнча Мамлекеттик Комитет (ӨКМК) (Государственный комитет по чрезвычайному положению (ГКЧП)) түзүлгөн. Ал «Өлкөдө тартипти калыбына келтирүү жана СССРдин бузулуусун алдын алып сактап калуу» ниети жөнүндө билдирген. Өлкөдө чукул абал орнотулган; оппозициялык партиялардын жана кыймылдардын ишмердиктери токтотулган; массалык маалымат каражаттарынын үстүнөн көзөмөл аракетке келтирилген. Москвага аскерлер киргизилген. СССР президенти М.С. Горбачев «Өзүнүн ден соолугунун абалы боюнча милдеттерин аткара албайт» деп айтылган.

ӨКМКнын (ГКЧП) буйругуна (распоряжение) моюн сунуудан РСФСРдин президенти Б.Ельцин жана парламент баш тартышкан. 1991-жылы 21-августта путчистер толук жеңилип калышкан. Бул жеңилүүгө «путчистердин» чечкинсиздиги, аскерлерде жиктин пайда болушу жана чоң шаарлардын (Москва, Ленинград ж.б.) элдеринин каршылыгы ж.д.у.с. жардам берген.

Август кризисинен кийин СССРдин бузулуу жана борбордук бийлик институттарын жоюу процесси тездеген. ССКП БК таратылган, Компартиянын ишмердиги токтотулган, ал эми кийин Россия Федерациясынын Президенти тарабынан тыюу салынган.

«Путчанын» иши ордуна чыкпай калгандан кийин мурдагы советтик республикалар өздөрүнүн көз карандысыздыгы жөнүндө билдиришти, ошентип «суверенитеттердин парады» башталган. Ошол тааалдашкан кырдаалда жалаң эле союздук республикалар эмес, аз сандаган элдер дагы көз карандысыз болууну талап кыла башташты.

Ушуга байланыштуу Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин 12-чакырылышынын кезексиз болгон 3-сессиясы 1991-жылы 31-августта «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө Декларацияны» кабыл алган. Бул боюнча Кыргыз Республикасы көз карандысыз, эгемендүү, демократиялык мамлекет деп салтанаттуу жарыяланган. Ошентип, дүйнөнүн саясий картасында жаңы, өз алдынча, көз каранды эмес мамлекет - Кыргыз Республикасы пайда болгон.

1991-жылы 8-декабрда Минск шаарына жакын «Беловеж» калың токоюндагы резиденцияда Белорусь Республикасынын, Россия Федерациясынын жана Украинанын президенттери (Шушкевич С.С., Ельцин Б.Н., Кравчук Л.М.) чогулушкан. Алар СССРди таратуу жана көз карандысыз мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү жөнүндө «Беловеж макулдашуусуна» кол коюшкан. Бул окуя СССРди жок кылуунун башталыш процесси жана артка кайтпас формасы эле.

Андан кийин 1991-жылы 21-декабрда Алмата шаарында 11 суверендүү республикалардын (Азербайджан, Армения, Беларусь, Грузия, Кыргызстан, Казахстан, Россия, Тажикистан, Туркменистан, Украина жана Өзбекстан) жетекчилеринин жолугушуусу болду. Ал жолугушууда КМШны түзүү жөнүндө «Беловеж макулдашуусун» кол коюп бекемдешкен. Кабыл алынган документте аймактык бүтүндүк принциптери жана КМШга кирген мамлекеттердин чек араларынын туруктуулугу жазып белгиленип коюлган.

Ушундан 4 күндөн кийин, т.а. 1991-жылдын 25-декабрында М.С. Горбачев СССР жок болду деп жарыялады. Ошентип Советтер Союзу өз жашоосун токтотту.

Адабияттар:

1. Бейшембиев Э.Д., Джунушалиев Д.Д., Мокрынин В.П., Плоских В.М. Введение в историю Кыргызской государственности. Курс лекций для вузов. - Б., 1994.
2. Борубашов Б.И., Галиева З.И. История государства и права Кыргызской Республики. - Бишкек, 2003.
3. Кыргыз тарыхы энциклопедия. - Бишкек, 2003.
4. Ожукеева Т. Политические процессы в странах Центральной Азии. Принцип разделения властей - Кн 1. - Бишкек, 1995.
5. Осмонов Ө.Ж., Мырзакматова А.С. Кыргызстан тарыхы: урунттуу учурлар (XIX к. ортосунан XXI к. чейин). - Бишкек, 2000.
6. Политическая история Кыргызстана. - Бишкек, 1995.
7. Чотонов У. Суверенный Кыргызстан: выбор исторического пути. - Бишкек, 1995.

Рецензент: д.и.н., доцент Сатарбаев А.М.